

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД: ЗЕЛЕНА СКАРБНИЦЯ ГРОМАДИ

Міжнародна благодійна організація «Екологія — Право — Людина»

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД: ЗЕЛЕНА СКАРБНИЦЯ ГРОМАДИ

ПОСІБНИК

Львів • 2019
Компанія «Манускрипт»

УДК 502.7

П 77

АВТОРИ:

Олексій Василюк

Софія Шутяк

За загальною редакцією *Олени Кравченко*

Літературна редакція — *Таїсія Тацій*

П 77 **Природно-заповідний фонд: зелена скарбниця громади** / О. Василюк, С. Шутяк [за заг. ред. О. Кравченко] — Видавництво «Компанія “Манускрипт”» — Львів, 2019. — 48 с.

ISBN 978-966-2400-77-9

Посібник присвячений повноваженням ОТГ та органів місцевого самоврядування щодо управління в галузі використання і охорони земель. Зокрема, у посібнику розкриваються аспекти досягнення сталих екосистем та підвищення якості проживання громад через належну організацію охорони особливо цінних природоохоронних територій.

УДК 502.7

ISBN 978-966-2400-77-9

© МБО «Екологія—Право—Людина», 2019 «Природно-заповідний фонд: зелена скарбниця громади». Вітається широке використання матеріалів. У разі будь-якого використання матеріалів посилання на джерело є обов'язковим. Матеріали посібника не можуть бути використані з ціллю отримання прибутку загалом чи частково ні в якій формі, в електронному чи друкованому варіанті, в тому числі — фотокопії.

ЗМІСТ

Список скорочень	4
1. ВСТУПНЕ СЛОВО.....	5
2. ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЗМІСТ ПРИРОДНО–ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ	8
3. МОТИВАЦІЯ ТА ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ ОТГ: ПЗФ = ЯКІСТЬ ЖИТТЯ.....	16
4. МОЖЛИВІСТЬ УЧАСТІ ОТГ У ПРОЦЕДУРІ СТВОРЕННЯ ТА В УПРАВЛІННІ ПРИРОДНО–ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ.....	24
5. ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ ПІСЛЯ СТВОРЕННЯ ПРИРОДНО–ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ?.....	26
6. КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА НА ТЕРИТОРІЯХ ПРИРОДНО–ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	27
Додатки.....	28

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВРУ — Верховна Рада України
- ЕПЛ — Міжнародна благодійна організація «Екологія–Право–Людина»
- ЗУ — Закон України
- КМУ — Кабінет Міністрів України
- ПКК — публічна кадастрова карта
- ЦОВВ — центральний орган виконавчої влади
- ДКА — Державне космічне агентство
- СЕО — стратегічна екологічна оцінка
- ОВД — оцінка впливу на довкілля
- ПЗФ — природно-заповідний фонд
- ОТГ — об'єднана територіальна громада

1. ВСТУПНЕ СЛОВО

Кожен з нас, хто любить свою Батьківщину, асоціює її з тим місцем, в якому народився: з рідним ландшафтом, який змалечку бачимо за вікном рідного дому. Спробуйте згадати, як виглядали найкращі епізоди безтурботного дитинства? Як проходили ваші шкільні канікули? Дуже вірогідно, що у пам'яті з'явиться річка, грибне місце в лісі, солодкі ягоди, пасовище за селом, ковзанка на скutoму кригою зимовому озері, солов'їні співи у гаю за хатою і прощальне крукання журавлів, що восени відлітають на південь. Разом з відльотом журавлів спливав час канікул і вам самим час було збиратись до школи. Все це — образи природи, в якій виріс кожен з нас. У дорослому віці, побувавши в інших дивовижних куточках нашої країни або й інших місцях планети, ми могли закохатись у безліч інших прекрасних і неповторних ландшафтів. Та навряд чи у нас колись мине любов до тієї рідної природи, яку пам'ятаємо змалечку.

Любов до рідної природи дає про себе знати кожного разу, коли рідна природа зникає: всохла стара верба біля ставка, розорали балку з горищвітами, вирубали старий ліс із солодкими чорницями, зникла колонія чапель або й ставок за селом віддали комусь у оренду і на ньому більше не можна рибалити... З такою такою новиною сум наш посилюється, тому що ми втрачаємо назавжди те, що щиро любимо з дитинства. Рідний ландшафт заспокоює нас, адже від його збереження залежить наша ідентичність, а з нею і наш індекс щастя¹.

Європейські держави закріпили ідеї цінності ландшафтів у Європейську ландшафтну конвенцію, яку в 2005 році ратифікувала й Україна. У цьому міжнародному документі йдеться про те, що *«ландшафт сприяє формуванню місцевих культур і є основним компонентом європейської природної та культурної спадщини, який сприяє добробуту людей та консолідації європейської ідентичності»*, а також *«ландшафт є ключовим елементом добробуту*

---

¹ <https://worldhappiness.report/ed/2019/#read>

людини і суспільства; його охорона, регулювання і планування призводить до виникнення прав і обов'язків для кожної людини»².

Одним із способів зберегти природні ландшафти з усім їхнім живим наповненням, а простіше кажучи — природу, є оголошення територій природно-заповідного фонду рішеннями органів влади. Цінність ландшафтів пояснюється також тим, що ландшафти моніторяться та контролюються під час надкористування, ведення сільського господарства, просторового планування розвитку населених пунктів, планування економічних інвестицій у регіони і тоді, коли вони не мають статусу об'єкта природно-заповідного фонду. Звичайно, що цінні ландшафтно-екологічні комплекси або особливі в тому чи іншому сенсі, мають природоохоронний статус, і будь-який планований антропогенний вплив на них повинен проходити належну оцінку перед прийняттям рішення про втручання у нього, що передбачено законодавством про стратегічну екологічну оцінку³. Винятком щодо необхідності здійснення стратегічної екологічної оцінки є проекти створення об'єктів природно-заповідного фонду, оскільки такі створюються на користь природі та обмежують у подальшому антропогенний вплив на такі території.

Часто, або й дуже часто, вперше зіштовхнувшись з тим, що на певній ділянці запропоновано оголосити територію природно-заповідного фонду, місцеві жителі уявляють, що улюблене місце надалі стане недоступним або зміниться тим чи іншим чином. Тому нерідко ті, хто мало знають про природно-заповідний фонд, ставляться до ідеї заповідання вороже. Насправді, ситуація цілковито протилежна. Якщо певна територія є так чи інакше цінною, це майже в усіх випадках означає, що вона потребує захисту. У разі створення заповідної території (наприклад заказника) така територія збережеться з чітко визначеним режимом використання.

Оскільки економічний розвиток відбувається постійно і пов'язаний він із використанням земельних ділянок, то зрозуміло, що може виникнути ситуація, коли улюблений закуток природи завтра буде спроектований під спорудження свинокомплексу, милий оку старий ліс з таємними грибними місцями буде повністю вирубаний, а затишне озерце опиниться в оренді риборозвідного підприємства. Таких прикладів не уникнути, та й відомі вони всім громадам у всіх областях. Напевно, захистити усі найцінніші клаптики природи від антропогенних впливів неможливо, проте обмежити такі впливи,

² Європейська ландшафтна конвенція (Конвенцію ратифіковано Законом N 2831-IV (2831-15) від 07.09.2005, *Відомості Верховної Ради*. N 51, ст. 547). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_154

³ Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» (Відомості Верховної Ради України офіційне видання від 20.04.2018. № 16, с. 8, ст. 138). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19>

діючи на випередження, думаючи про майбутнє вже зараз, можна. Для цього й створюють території природно-заповідного фонду та визначають режими їх використання (створюються так звані менеджмент-плани).

Кожен представник ОТГ має бути свідомим того, що чимало територій природно-заповідного фонду вже створені. Загалом їх на цей час, починаючи з 1919 року, оголошено понад 8400 і переважна більшість ОТГ має на своїй території принаймні одну із них. Слід добре знати, які обов'язки та можливості має ОТГ щодо охорони територій ПЗФ та інших земель під час планування майбутньої діяльності. З одного боку, наявність заповідної території в межах ОТГ відкриває нові можливості для розвитку ОТГ як самобутньої території, з певною історією, культурою, спадщиною. Така ОТГ може стати базою для наукової практики та просвіти, розвитку туризму. ОТГ зможе отримувати кошти екофондів для збереження та розвитку заповідних територій. З іншого боку, ОТГ отримує серйозні юридичні зобов'язання щодо охорони заповідних територій та необхідність враховування оцінок впливу антропогенної діяльності на такі об'єкти під час прийняття рішень.

В цьому посібнику ми розкриємо всі важливі сторони заповідних територій, роль ОТГ в їх створенні і управлінні ними, розкриємо правові аспекти природно-заповідного фонду і особливо — питання охорони земель. Наведемо успішні історії громад, які в останні роки змогли добитись створення заповідних територій у своїх адміністративних межах.

2. ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЗМІСТ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

Що таке природно-заповідний фонд?

Природно-заповідний фонд України (далі — ПЗФ) — це особливо цінні природні ділянки або об'єкти, яким було надано охоронний статус рішеннями уповноважених державних органів.

Законодавство має затверджене визначення ПЗФ: це ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Створення заповідних територій сьогодні є одним із реально працюючих в Україні механізмів охорони природних ландшафтів, рослинного та тваринного світу, охорона яких передбачена національним законодавством України.

ПЗФ охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання.

Території ПЗФ створюються в усіх регіонах України без винятку, в місцях, які потребують збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, як особливо природоохоронні, наукові, естетичні, рекреаційні та з іншими цінностями території.

Створюючи ПЗФ в різних областях, держава намагається добитись максимальної репрезентативності: з одного боку, зробити так, щоб кількість ПЗФ від площі кожної з областей була приблизно однакова, з іншого ж боку, щоб до складу ПЗФ увійшли всі найбільш цінні ділянки природи. Орієнтовно, в майбутньому в середньому по державі частка ПЗФ повинна буде сягнути 17–18% від площі держави з метою підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Проте природні території в Україні розподілені дуже нерівномірно. Наприклад, Південний і Центральний регіони сильно розорані, порівняно з іншими, що є неправильним і не відповідає ряду природоохоронних норм. Не зовсім правильним є, коли регіони, в яких природи більше (наприклад Полісся, Карпати, Крим та східні області), повинні будувати «взяти на себе»

роль «донорських», тобто збільшити частку ПЗФ на своїй території більше за середній показник, щоб забезпечити досягнення такого показника в державі загалом. З іншого боку, області, де природних ділянок дуже мало, мають значно більшу цінність тих останніх, що збереглись. З цієї причини в таких областях, як Запорізька, Кіровоградська, Черкаська, Дніпропетровська, Херсонська, є сенс включати до природно-заповідного фонду всі природні ділянки, що мають на своїй території рідкісних тварин, рослини, водні об'єкти.

Якими законодавчими актами регулюються питання щодо природно-заповідного фонду?

Головним нормативно-правовим актом, що регулює створення ПЗФ, є Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Саме він визначає всі правові умови існування заповідних територій. Закон України «Про Червону книгу України» і міжнародні конвенції (наведені у табл. 1) — визначають спектр обставин, що є підставами для оголошення об'єктів ПЗФ. Питання функціонування ПЗФ визначається також ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища України»⁴ (надалі ЗУ «Про ОНПС») та Земельним кодексом України⁵ (надалі ЗКУ).

Таблиця 1

Статті про створення заповідної території відповідно до міжнародних конвенцій і угод

Стаття 2	Конвенції про водно-болотні угіддя міжнародного значення, головним чином як середовища перебування водоплавних птахів ⁶ (надалі — Рамсарська конвенція)
Стаття 4	Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі ⁷ (надалі — Бернська конвенція)

⁴ Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища України» від 25.06.91 № 1264-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

⁵ Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

⁶ Конвенція про водно-болотні угіддя міжнародного значення, головним чином як середовища перебування водоплавних птахів від 02.02.1971. Конвенцію ратифіковано Законом України «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» від 29.10.96 № 437/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031

⁷ Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19.09.1979. Ратифіковано Законом України № 436/96-ВР від 29.10.96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032

Продовження таблиці 1

Стаття 2	Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин ⁸ (надалі — Боннська конвенція)
Стаття 5	Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини ⁹ (надалі — Конвенція про всесвітню спадщину)
Стаття 4	Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат ¹⁰ (надалі — Карпатська конвенція)
Стаття 4	Протоколу про охорону біорізноманіття Конвенції про захист Чорного моря від забруднення ¹¹ (надалі — Чорноморська конвенція)
	Програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера» ¹²

Які бувають території і об'єкти ПЗФ?

Всі об'єкти ПЗФ в Україні можна класифікувати за такими трьома ознаками: категорією (у свою чергу групуються у категорії природних ПЗФ та штучно створених об'єктів), національним чи місцевим значенням і наявністю спеціальних адміністрацій.

Залежно від категорії та встановленого охоронного режиму території та об'єкти ПЗФ можуть використовуватись у природоохоронних, наукових, освітніх, оздоровчих, рекреаційних та інших цілях.

⁸ Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин від 29.06.1979. Ратифікована Законом України № 535-XIV (535-14) від 19.03.99 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_136

⁹ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972. Конвенцію ратифіковано Указом Президії Верховної Ради № 6673-XI (6673-11) від 04.10.88 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089

¹⁰ Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат від 22.05.2003. Рамкову конвенцію ратифіковано Законом України № 1672-IV від 07.04.2004 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_164

¹¹ Конвенція про захист Чорного моря від 1992. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 3939-XII (3939-12) від 04.02.94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065

¹² Інформаційно-аналітичні матеріали та пропозиції Міністерства екології та природних ресурсів України до рекомендацій слухань Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи з питання «Аналіз стану природно-заповідного фонду України». Київ, 2015. 2015 с. URL: <http://pryroda.in.ua/lystopad/files/2015/02/analizpzf022015.pdf>

Різницю між всіма категоріями ПЗФ можна зобразити у вигляді схеми:

	Загальнодержавне значення	Місцеве значення	
Мають зонування території	Природні заповідники Біосферні заповідники Національні природні парки	Регіональні ландшафтні парки	Мають спеціальну адміністрацію
Не мають зонування території	Зоопарки Ботанічні сади Дендрологічні парки		Не мають спеціальної адміністрації
	Заказники Пам'ятки природи Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва		
		Заповідні урочища	

Розглянемо існуючі категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Природні заповідники. Заповідники оголошують з метою збереження в природному стані типових або унікальних для кожного регіону природних комплексів з усією сукупністю їхніх компонентів (рослинного, тваринного світу та ландшафтів), вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розроблення наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Ділянки землі та водного простору з усіма ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються заповідникам у порядку, встановленому статтею 15 Закону України «Про природно-заповідний фонд» та іншими актами законодавства України. До складу природних заповідників включають цілісні ділянки, що повністю представлені природними екосистемами. На сьогодні в Україні створено 19 природних заповідників.

Біосферні заповідники. Цю категорію природно-заповідного фонду мають лише території, що отримали міжнародне визнання та роль яких вагома для всієї планети. Біосферні заповідники (БЗ) створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їхнього складу прилеглих територій. Після оголошення біосферний заповідник стає частиною Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера»¹³. Території, включені у БЗ, використовуються у господарському обороті відповідно до функціонального зонування¹⁴. В Україні створено 5 біосферних заповідників.

Національні природні парки. Національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. До складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів¹⁵, що зумовлює здійснення господарської діяльності на території НПП за умови дотримання режимів відповідних зон¹⁶.

Станом на 1.01.2018 в Україні створено 49 національних природних парків, що займають 32,9% від загальної площі ПЗФ України.

Регіональні ландшафтні парки. Регіональні ландшафтні парки (РЛП) є природоохоронними рекреаційними установами, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Регіональні ландшафтні парки організовуються з вилученням

¹³ Відповідно до статті 17 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»

¹⁴ Відповідно до статті 18 Закону України «Про природно-заповідний фонд» для БЗ установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням: заповідна зона, буферна зона, зона антропогенних ландшафтів. Можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони

¹⁵ Відповідно до статті 20 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

¹⁶ Відповідно до статті 21 Закону України «Про природно-заповідний фонд» на території національних природних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, їхніх особливостей встановлюється диференційований режим щодо їхньої охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням: заповідна зона, зона регульованої рекреації, зона стаціонарної рекреації, господарська зона

або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів. Регіональні ландшафтні парки дуже подібні до національних природних парків (можуть мати аналогічне НПП зонування), але на місцевому (регіональному) рівні, і створюються рішеннями обласних рад. Категорія вперше введена у 1992 році ухваленим тоді Законом України «Про природно-заповідний фонд». З того часу в різних областях створено 82 РЛП.

Заказники. Заказники становлять 34,7% всієї площі ПЗФ України та 38,5% від їхньої кількості. Як правило, заказниками оголошуються невеликі природні ділянки, на території яких виявлені окремі природні комплекси та об'єкти, які потребують охорони. В заказниках (окрім ландшафтних) часто діє режим цільової охорони, направленої на збереження окремого виду (видів) флори або фауни, природного комплексу, геологічного середовища тощо. При цьому режимом охорони інколи не передбачаються охоронні заходи, направлені на решту складових довілля. Однак, слід пам'ятати, що збереження одного компонента ландшафту неможливе без інших. Оголошення заказників проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів¹⁷.

Відповідно до національного законодавства, заказники поділяються на ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні.

Пам'ятки природи. Пам'ятки природи поряд із заповідниками — найдавніша категорія природоохоронних територій в Україні. Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані¹⁸. Такий статус можуть мати як ділянки природи з визначеною площею, так і окремі об'єкти — скелі, камені, окремі дерева (для їхнього захисту має визначатися площа). Завдяки тому, що пам'ятки природи переважно мають незначну площу, їх створено досить багато (41,7% від загальної кількості об'єктів ПЗФ України та 0,75% від їхньої площі). Так само, як і заказники, пам'ятки природи є категорією ПЗФ із так званою предметною охороною і охороняють лише основний об'єкт, включений до їхнього складу. Відповідно до національного законодавства, пам'ятки природи поділяються на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні. Оптимальним для збереження невеликих природних територій є створення заказників та пам'яток природи місцевого значення за спрощеною процедурою їхнього оголошення на місцевому (обласному) рівні.

¹⁷ Відповідно до статті 25 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

¹⁸ Відповідно до статті 27 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

Заповідні урочища. Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафтні комплекси, що мають важливе наукове, природоохоронне та естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані. Оголошення заповідних урочищ проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів¹⁹. На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їхнього складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Окрему групу об'єктів ПЗФ в Україні становлять ботанічні сади²⁰, дендрологічні парки²¹, зоологічні парки²² та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва²³, які належать до штучно створених об'єктів. Такі об'єкти використовуються як охоронні території видів флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення. Одним із основних завдань таких об'єктів є їхнє наукове дослідження, відновлення та проведення освітньо-виховних заходів. Штучно створені об'єкти можуть мати і державне, і місцеве значення.

Скільки ПЗФ вже існує і скільки ще має бути створено додатково?

Станом на 01.01.2019 року загальний відсоток заповідності в Україні становить 6,61 % від загальної площі території. Їхня кількість і площа розподілені територією країни нерівномірно. Заповідних територій України має стати більше, їхній розподіл по регіонах рівномірнішим. Для підтримання природних процесів на планеті 2/3 площі її суходолу мають перебувати в природному або наближеному до природного стані. При цьому мінімум 17% земель повинні мати охоронний статус і охоронятись в цілях збереження самої природи.

Постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) від 6 серпня 2014 року № 385 було затверджено Державну стратегію регіонального розвитку України на період до 2020 року²⁴.

Відповідно до стратегії частка ПЗФ повинна була становити на 1 січня 2017 року — 11% і на початок січня 2021 року — 15% від площі держави.

¹⁹ Відповідно до статті 29 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

²⁰ Глав 8 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

²¹ Глава 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

²² Глава 10 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

²³ Глава 11 Закону України «Про природно-заповідний фонд»

²⁴ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року від 6 серпня 2014 р. № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/385-2014-%d0%bf>

Ці показники деталізовані в розрізі областей та наведені у додатку 1А. Постановою передбачено, що процеси створення природно-заповідного фонду повинні не лише досягнути заявлених початково показників, а й компенсувати втрати, які виникли внаслідок анексії Криму та тимчасової окупації Донбасу.

Таким чином, в Україні у найкоротший час мають бути створені численні території ПЗФ, які загальною площею будуть вдвічі більші за всі ті, які існують на цей час. Досягнути цієї мети можна лише цілеспрямованою роботою в межах кожної ОТГ у всіх регіонах. На превеликий жаль, не всі ОТГ мають на своїй території достатню кількість цінних природних ділянок. Тому ті частини країни, де збереглося більше лісів, степів, боліт, де розміщені високогірні райони, мають взяти на себе роль компенсації нестачі заповідних територій в інших, більш постраждалих від антропогенної діяльності, частинах України.

3. МОТИВАЦІЯ ТА ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ ОТГ: ПЗФ = ЯКІСТЬ ЖИТТЯ

Правовий статус об'єднаних територіальних громад

Територіальна громада села, селища чи міста є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Юридично свою владу вони здійснюють через утворені органи місцевого самоврядування — ради, виконавчі комітети та голів чи старост.

Таким чином, об'єднані територіальні громади — це органи місцевого самоврядування, через які вирішуються питання місцевого значення в межах Конституції України і законів України. Слід наголосити, що, крім інтересів конкретних ОТГ, існують органи для представлення спільних інтересів територіальних громад — це районні та обласні ради.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад²⁵.

Стан природних ресурсів, а також екологічний стан територій впливає на розмір бюджету відповідної територіальної громади. Розуміючи цей взаємозв'язок між станом довкілля, природними ресурсами громади та розміром бюджету (адже можна отримати значні надходження, які витратити на боротьбу із негативними наслідками такої діяльності, а можна отримати менше, але кошти використати на розвиток), державами було запропоновано застосовувати процедуру стратегічної екологічної оцінки²⁶ до всіх документів державного планування, які стосуються реалізації проектів, що матимуть вплив на довкілля.

Один із мотивів, що надихає ОТГ на вжиття заходів із охорони довкілля, — це законодавчо закріплені повноваження у ряді законів. Розглянемо основні з них (табл. 2).

---

²⁵ Ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»

²⁶ Протокол про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b99

Таблиця 2

**Повноваження відповідно до Закону України
«Про місцеве самоврядування»**

<p>Ст. 26. Закону України «Про місцеве самоврядування».</p> <p>Виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання:</p>	<p>прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом, прийняття рішень про оголошення в місцях масового розмноження та вирощування потомства дикими тваринами «сезону тиші» з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу.</p>
<p>Ст. 27. Повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку.</p> <p>До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:</p> <p>а) власні (самоврядні) повноваження:</p>	<p>– забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;</p> <p>– попередній розгляд планів використання природних ресурсів місцевого значення на відповідній території, пропозицій щодо розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств і організацій незалежно від форм власності, внесення у разі потреби до відповідних органів виконавчої влади пропозицій з цих питань.</p>
<p>Ст. 28. Повноваження в галузі бюджету, фінансів і цін.</p> <p>До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:</p> <p>а) власні (самоврядні) повноваження:</p>	<p>залучення на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих на відповідній території, та коштів населення, а також бюджетних коштів на будівництво, розширення, ремонт і утримання на пайових засадах об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури та на заходи щодо охорони навколишнього природного середовища.</p>

Продовження таблиці 2

<p>Ст. 30. Повноваження в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку.</p> <p>До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:</p> <p>а) власні (самоврядні) повноваження:</p>	<p>організація благоустрою населених пунктів, залучення на договірних засадах з цією метою коштів, трудових і матеріально-технічних ресурсів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також населення; здійснення контролю за станом благоустрою населених пунктів, організація озеленення, охорони зелених насаджень і водойм, створення місць відпочинку громадян.</p>
<p>Ст. 31. Повноваження у галузі будівництва.</p> <p>1. До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать делеговані</p>	<ul style="list-style-type: none"> – організація охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників; – здійснення в установленому порядку державного контролю за дотриманням законодавства, затвердженої містобудівної документації при плануванні та забудові відповідних територій; зупинення у випадках, передбачених законом, будівництва, яке проводиться з порушенням містобудівної документації і проектів окремих об'єктів, а також може заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу; – здійснення контролю за забезпеченням надійності та безпечності будинків і споруд незалежно від форм власності в районах, що зазнають впливу небезпечних природних і техногенних явищ та процесів; – організація охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників.

Продовження таблиці 2

<p>Ст. 33. Повноваження у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища.</p> <p>1. До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:</p> <p>а) власні (самоврядні) повноваження:</p>	<ul style="list-style-type: none"> – підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо встановлення ставки земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, вилучення (викупу), а також надання під забудову та для інших потреб земель, що перебувають у власності територіальних громад; визначення в установленому порядку розмірів відшкодувань підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності за забруднення довкілля та інші екологічні збитки; встановлення платежів за користування комунальними та санітарними мережами відповідних населених пунктів; – підготовка і подання на затвердження ради проектів місцевих програм охорони довкілля, участь у підготовці загальнодержавних і регіональних програм охорони довкілля; – підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів про оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом, підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо прийняття рішень про оголошення в місцях масового розмноження та вирощування потомства дикими тваринами «сезону тиші» з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу.
<p>б) делеговані повноваження:</p>	<p>– здійснення контролю за дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель,</p>

Продовження таблиці 2

<p>б) делеговані повноваження: (продовження)</p>	<p>природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів; – до відання виконавчих органів міських (за винятком міст районного значення) рад, крім повноважень, зазначених у пункті «б» частини першої цієї статті, належить координація на відповідній території діяльності спеціально уповноважених державних органів управління з охорони природи.</p>
<p>Ст. 38. Повноваження щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. 1. До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать: а) власні (самоврядні) повноваження:</p>	<p>створення резервного фонду для ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.</p>
<p>Ст. 43. Питання, які вирішуються районними і обласними радами виключно на їхніх пленарних засіданнях. 1. Виключно на пленарних засіданнях районної, обласної ради вирішуються такі питання:</p>	<p>– вирішення відповідно до Закону питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів відповідно районного, обласного значення, а також про скасування такого дозволу; – прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів про оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом, прийняття рішень про оголошення в місцях масового розмноження та вирощування потомства</p>

Продовження таблиці 2

<p>Ст. 43. (продовження)</p>	<p>дикими тваринами «сезону тиші» з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу.</p>
<p>Ст. 44. Делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям.</p> <p>1. Районні, обласні ради делегують відповідним місцевим державним адміністраціям такі повноваження:</p>	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення збалансованого економічного і соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів; – об'єднання на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, і населення, а також бюджетних коштів на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання на пайових засадах об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури, шляхів місцевого значення, на капітальний та поточний ремонт вулиць і доріг населених пунктів та інших доріг, які є складовими автомобільних доріг державного значення (як співфінансування на договірних засадах) та на заходи щодо охорони праці та охорони навколишнього природного середовища; – організація охорони, реставрації, використання пам'яток історії та культури, архітектури і містобудування, палацово-паркових, паркових та садибних комплексів, природних заповідників місцевого значення; – підготовка і подання на затвердження ради пропозицій щодо організації територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом, підготовка і подання на затвердження ради пропозицій щодо оголошення в місцях масового розмноження та

Продовження таблиці 2

Ст. 44. (продовження)	<p>виращування потомства дикими тваринами «сезону тиші» з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу;</p> <ul style="list-style-type: none"> – погодження у випадках, передбачених законом, з відповідними сільськими, селищними, міськими радами питань щодо розподілу коштів на використання природних ресурсів, які надходять до фондів охорони навколишнього природного середовища; – затвердження для підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин у довкілля та лімітів розміщення відходів у випадках, передбачених Законом.
--------------------------	---

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» визнає містобудівну документацію інструментом державного регулювання планування територій. Під час розроблення містобудівної документації органи місцевого самоврядування можуть забезпечити прогноз розвитку територій, зокрема через встановлення належних режимів використання певних територій, з урахуванням існування особливих природоохоронних територій, у тому числі і територій ПЗФ.

Містобудівна документація підлягає стратегічній екологічній оцінці в порядку, встановленому Законом України «Про стратегічну екологічну оцінку». Розділ «Охорона навколишнього природного середовища», що розробляється у складі проекту містобудівної документації, одночасно є звітом про стратегічну екологічну оцінку, який має відповідати вимогам Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку».

Звичайно, що для розроблення містобудівної документації ОТГ користуватиметься величезною кількістю інших нормативно-правових актів: Лісовим кодексом, Водним кодексом, Кодексом про надра, Земельним кодексом, Законами України «Про природно-заповідний фонд», «Про екологічну мережу», «Про благоустрій населених пунктів», «Про Червону книгу», «Про землеустрій», «Про охорону земель» та ін., а також численною кількістю підзаконних нормативно-правових актів України.

Екосистемні послуги як один із мотиваторів сталого розвитку громад

Чи замислювались ви колись, чому будинок біля лісу або парку коштуватиме дорожче, ніж серед мережива сірих вулиць? Чому ціна на квартири з видом на парк або озеро вища за ціну квартири з видом на трасу чи промзону? Відповідь очевидна, і ті, хто придбали дорожче житло, зробили свідомий вибір на користь мальовничого краєвиду, чистого повітря й міцного здоров'я. З іншого боку, ми заплатили неабияку суму за якість життя, яка створена не самим забудовником, а природою за вікном, екосистемою, яка позитивно впливає на наше самопочуття, створює затишок, чисте повітря, робить клімат м'яким, а вітер слабшим. І наче все зрозуміло — ми готові платити за переваги, які нам надала природа. Але чому ми не згадуємо про них, коли виходимо на прогулянку в ліс і розкладаємо небезпечне багаття, здатне знищити дерева в ньому, коли викидаємо сміття на узбіччя й коли байдуже проходимо повз лісорубів, котрі валять дерева?

Природні блага, які населення отримує від природи²⁷, називаються екосистемними послугами. Цей термін є визнаним і загальноживаним у всьому світі. Важливо, що від екосистемних послуг прямо залежать усі фундаментальні потреби людини. Ці послуги мають грошовий еквівалент. Ці цифри поки важко уявити як реальність для України, адже їх важко монетизувати²⁸. Найбільш наочно екосистемні послуги можна побачити у боротьбі місцевих громад з наслідками зміни клімату. Угоди, які так активно укладають мери міст, — це не лише про перехід на 100% відновлювальних джерел енергії²⁹. Це також зобов'язання змінювати транспортну розв'язку, зменшувати концентрацію транспорту в одному місці, збільшувати кількість зелених насаджень, зберігати та розвивати земельні зони, використовувати ресурси існуючих ПЗФ³⁰. Таких успішних прикладів є багато на рівні приватних проєктів, і може бути ще більше на рівні органів місцевого самоврядування. Зберігаючи природні території в первозданному стані, ми отримуємо значно більше, ніж відбираючи від них ресурси. Проте зберегти природну здатність надавати екосистемні послуги і підтримувати якість нашого життя можна лише, якщо гарантувати довгострокове збереження природи. А тут, окрім розвитку природно-заповідного фонду, кращого механізму не існує.

²⁷ Millennium Ecosystem Assessment, 2005

²⁸ Обрахунок ЕПЛ екосистемних послуг для мешканців міста Києва від НПП «Голосіївський». URL: (<http://epl.org.ua/human-posts/natsionalnyj-pryrodnyj-park-golosiyivskyy/>), для мешканців міста Львів від РЛП «Знесіння». URL: (<http://epl.org.ua/eco-analytics/ekosystemni-poslugy-regionalnogo-landshaftnogo-parku-znesinnya/>)

²⁹ <http://com-east.eu/uk/pro-nas/ugoda-meriv-shid/ukrayina>

³⁰ Створення можливостей для громад з метою адаптації до зміни клімату — URL: <http://climategroup.org.ua/?p=4412>

4. МОЖЛИВІСТЬ УЧАСТІ ОТГ У ПРОЦЕДУРІ СТВОРЕННЯ Й В УПРАВЛІННІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ

В усіх регіонах України активно формуються об'єднані територіальні громади, змінюється законодавство та розробляються нові підзаконні нормативно-правові акти. Жодна з законодавчих змін не торкнулась питань співіснування ОТГ та природно-заповідного фонду. Тому спеціального законодавства, що визначало б роботу в об'єднаних територіальних громадах зі створення й охорони природно-заповідного фонду, не існує. Об'єднані територіальні громади в цих питаннях користуються вимогами законодавства про природно-заповідний фонд у частині прав та обов'язків органів місцевого самоврядування. Відповідно до статті 60 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», *«органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевого самоврядування сприяють охороні й збереженню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, виконанню покладених на них завдань»*.

Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»³¹, ухвалений у 2015 році, визначив, що об'єднана територіальна громада є правонаступником прав та обов'язків територіальних громад, що об'єдналися, з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною такою об'єднаною територіальною громадою (стаття 8, ч. 3). Юридична особа — сільська, селищна, міська рада, розміщена в адміністративному центрі об'єднаної територіальної громади, є правонаступником прав та обов'язків всіх юридичних осіб — сільських, селищних, міських рад, обраних територіальними громадами, що об'єдналися, з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною об'єднаною територіальною громадою (ч. 4).

Відповідно до статті 4 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (п. 4) при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний

---

³¹ Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015. № 13, ст. 91.

розвиток об'єднаної територіальної громади. З огляду на це доцільно під час об'єднання територіальних громад враховувати існування об'єктів і за можливості об'єднуватися, зважаючи на існуючі території ПЗФ. Наприклад, РЛП «Диканський» об'єднує 5 населених пунктів, які у майбутньому доцільно об'єднати в одну ОТГ для забезпечення належного управління охороною довкілля.

5. ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ ПІСЛЯ СТВОРЕННЯ ПЗФ ДЛЯ ОТГ?

Після створення в межах ОТГ об'єкта ПЗФ, як, наприклад, зробила Велико-Любінська ОТГ, яка домоглася рішення обласної ради про створення заказника Солониця³² у 2018 році, для ОТГ виникло ряд зобов'язань щодо охорони об'єктів природно-заповідного фонду. Зокрема, ОТГ повинні сприяти охороні й збереженню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, виконанню покладених на них завдань.

Це повноваження можна виконати шляхом включення у статті бюджету видатків на забезпечення функціонування такого заказника. Крім того, необхідно залучати кошти природоохоронного фонду. Як показує практика, більшість порушень можна уникнути, якщо правильно вести просвітницьку роботу, пояснювати, що можна робити в межах ПЗФ, що ні. Також доцільно встановити достатню кількість межових знаків по межі заказника. Окремо слід встановити інформаційні стенди, облаштувати екологічні стежки, місця відпочинку (якщо такі допускаються), організувати збір відходів тощо.

Створення в межах ОТГ заповідної території — це також і нові можливості. Зокрема, це можливість збільшення кількості туристів, поширення інформації про культуру та історію ОТГ тощо.

---

³² Рішення 650 Про створення ландшафтного заказника місцевого значення «Урочище Солониця». URL: https://archive.lvivoblrada.gov.ua/document.php?doc_id/1583

6. КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА НА ТЕРИТОРІЯХ ПЗФ

Контроль за дотриманням законодавства про ПЗФ покладається у тому числі і на ОТГ, в межах яких створюється та функціонує об'єкт ПЗФ. Зокрема, в межах повноважень ОТГ можуть здійснювати контроль за дотриманням природоохоронного законодавства, й у разі виявлення порушень, у тому числі в межах території ПЗФ, які розташовані в межах їхньої території, вони мають право їх фіксувати і залежно від порушення притягувати до відповідальності.

ДОДАТКИ

Додаток 1А

Показники існуючої та проектованої заповідності
відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку України
на період до 2020 року

Площа земель природно-заповідного фонду*

Назва регіону	Роки					
	Станом на 1 січня 2013 р.	Станом на 1 січня 2017 р.	Станом на 1 січня 2021 р.	Станом на 1 січня 2013 р.	Станом на 1 січня 2017 р.	Станом на 1 січня 2021 р.
1	2	3	4	5	6	7
	тис. гектарів			відсотків		
Україна	3655,5	6733	9095,1	6,1	11	15
Автономна Республіка Крим	216,3	365,1	599,9	8,3	14	23
Область:						
Вінницька	54,4	145,7	211,9	2,1	5,5	8
Волинська	219,7	343,5	468,4	10,9	17,1	23,3
Дніпропетровська	74,32	175,58	239,42	2,3	5,5	7,5
Донецька	91,8	163,3	236	3,5	6,2	8,9
Житомирська	136,6	459,3	626,4	4,6	15,4	21
Закарпатська	177,5	299,7	357,1	13,9	23,5	28
Запорізька	122,2	239,2	326,2	4,5	8,8	12
Івано-Франківська	218,8	369,1	403,9	15,7	26,5	29
Київська	112,1	241,3	329	4	8,6	11,7
Кіровоградська	98,5	124,4	174,6	4	5,1	7,1
Луганська	88	146,8	200,1	3,3	5,5	7,5
Львівська	146,8	312,2	425,7	6,7	14,3	19,5
Миколаївська	74,5	135,2	218,8	3	5,5	8,9

Продовження додатка 1А

1	2	3	4	5	6	7
Одеська	150,8	252,9	344,8	4,5	7,6	10,4
Полтавська	142,4	284,6	388,1	4,9	9,9	13,5
Рівненська	177,5	297,8	406	8,8	14,9	20,3
Сумська	176,2	357,5	429	7,4	15	18
Тернопільська	122,6	197,7	262,7	8,9	14,3	19
Харківська	73,8	207,4	282,8	2,3	6,6	9
Херсонська	224,2	372,6	508	7,9	13,1	17,9
Хмельницька	306,5	431,2	587,9	14,9	20,9	28,5
Черкаська	63,1	138,1	188,2	3	6,6	9
Чернівецька	103,6	178,1	218,6	12,8	22	27
Чернігівська	244,7	452,7	617,3	7,7	14,2	19,4
м. Київ	12,5	15,9	17,6	14,9	19	21
м.Севастополь	26,2	26,4	26,8	30,3	30,6	31
Чорне море**	402,5	402,5	752,5			

Додаток 1Б

Додаток 5 до Стратегії
(в редакції постанови Кабінету Міністрів України
від 20 грудня 2017 р. № 1089)

**ПЕРЕЛІК щорічних індикаторів, на досягнення прогнозованих
значень яких спрямована Державна стратегія регіонального розвитку
на період до 2020 року (регіональний розріз)***

**Питома вага площі природно-заповідного фонду, відсотків площі
адміністративно-територіальної одиниці**

Назва регіону	Роки					
	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
1	2	3	4	5	6	7
Україна	6,3	6,6	8,7	10,8	12,9	15
Автономна Республіка Крим*						
Область:						
Вінницька	2,24	2,25	3,69	5,12	6,56	8

Продовження додатка 1Б

1	2	3	4	5	6	7
Волинська	11,11	11,11	14,15	17,2	20,25	23,3
Дніпропетровська	2,9	3	4,12	5,25	6,37	7,5
Донецька**	3,51	3,51	4,85	6,2	7,55	8,9
Житомирська	4,58	4,58	8,68	12,79	16,89	21
Закарпатська	14	14,02	17,51	21,01	24,5	28
Запорізька	4,57	4,6	6,45	8,3	10,15	12
Івано-Франківська	15,71	15,71	19,03	22,35	25,67	29
Київська	4,04	10,3	10,65	11	11,35	11,7
Кіровоградська	4,04	4,04	4,8	5,57	6,33	7,1
Луганська**	3,46	3,46	4,47	5,48	6,49	7,5
Львівська	7,13	7,14	10,23	13,32	16,41	19,5
Миколаївська	3,07	3,07	4,52	5,98	7,44	8,9
Одеська	4,53	4,53	5,99	7,46	8,93	10,4
Полтавська	4,95	4,95	7,08	9,22	11,36	13,5
Рівненська	8,84	8,85	11,71	14,57	17,43	20,3
Сумська	7,4	7,4	10,05	12,7	15,35	18
Тернопільська	8,88	8,91	11,43	13,95	16,47	19
Харківська	2,36	2,36	4,02	5,68	7,34	9
Херсонська	10,6	10,6	12,42	14,25	16,07	17,9
Хмельницька	15,15	15,15	18,48	21,82	25,16	28,5
Черкаська	3,02	3,05	4,53	6,01	7,49	9
Чернівецька	12,8	12,8	16,35	19,9	23,45	27
Чернігівська	7,81	7,81	10,7	13,59	16,48	19,4
м. Київ	21	21				21
м. Севастополь*						

Примітки. * Перелік щорічних індикаторів, на досягнення прогнозованих значень яких спрямована Стратегія, буде сформовано після отримання доступу до достовірної та повної інформації щодо стану соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

** Без урахування даних району проведення антитерористичної операції.

Додаток 2**НАКАЗ ДЕРЖКОМЗЕМУ ВІД 29.12.2008 РОКУ № 643.
ПРО КЛАСИФІКАТОР ОБМЕЖЕНЬ ТА ОБТЯЖЕНЬ
У ВИКОРИСТАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК**

На виконання пункту 277 Плану заходів, спрямованих на реалізацію пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України у 2008 році, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.02.2008 №383-р, керуючись статтею 14 Закону України «Про землеустрій», Положенням про Державний комітет України із земельних ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 19.03.2008 № 224

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок, що додається.

2. Голові Рескомзему Автономної Республіки Крим, начальникам головних управлінь Держкомзему в областях, містах Києві та Севастополі забезпечити апробацію Класифікатора обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок при виконанні покладених на територіальні органи земельних ресурсів завдань і функцій.

3. Контроль за виконанням цього наказу залишаю за собою.

Голова О. М. Кулініч

ЗАТВЕРДЖЕНО

наказ Держкомзему 29.12.2008 р. №643

**КЛАСИФІКАТОР
обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок**

Код виду обмежень (обтяжень)	Код типу обмежень (обтяжень)	Код обмеження (обтяження) у використанні земельної ділянки	Назва	Основні законодавчі, нормативно-правові акти, які встановлюють обмеження (обтяження) у використанні земель
1	2	3	4	5
01			ОБМЕЖЕННЯ У ВИКОРИСТАННІ ЗЕМЕЛЬ	
	01.01		Охоронні зони	Земельний кодекс України

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.01.01	охоронна зона навколо об'єкта природно-заповідного фонду	Закон України «Про природно-заповідний фонд»
		01.01.02	охоронна зона навколо об'єкта культурної спадщини	Закон України «охорону культурної спадщини»
		01.01.03	охоронна зона навколо (вздовж) об'єкта транспорту	Закони України «Про трубопровідний транспорт», «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», Повітряний кодекс України, постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.7.002 №1747 «Про затвердження Правил охорони магістральних трубопроводів»
		01.01.04	охоронна зона навколо (вздовж) об'єкта зв'язку	Закон України «Про телекомунікації», постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.96 № 135 «Про затвердження Правил охорони ліній електрозв'язку»
		01.01.05	охоронна, зона навколо (вздовж) об'єкта енергетичної системи	Закон України «Про електроенергетику», постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.97 № 209 «Про затвердження Правил охорони електричних мереж»
		01.01.06	охоронна зона навколо об'єкта гідрометеорологічної діяльності	Закон України «Про гідрометеорологічну діяльність» постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.99 №2262

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.01.06 (продовження)	охоронна зона навколо об'єкта гідрометеорологічної діяльності (продовження)	«Про затвердження Порядку встановлення охоронних зон навколо об'єктів, призначених для гідрометеорологічних спостережень та інших видів гідрометеорологічної діяльності та режиму їх використання»
		01.01.07	охоронна зона навколо геодезичного пункту	Закон України «Про топографо- геодезичну і картографічну діяльність», постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.99 № 1284 «Про Порядок охорони геодезичних пунктів»
		01.01.08	охоронна зона навколо інженерних комунікацій	Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.94 № 198 «Про затвердження Єдиних правил ремонту і утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правил користування ними та охорони»
		01.01.09	охоронна зона навколо промислового об'єкта	
	01.02		Зони санітарної охорони	Земельний кодекс України Водний кодекс України

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.02.01	Зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання:	Закони України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про питну воду та питне водопостачання», постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.98 № 2024 «Про правовий режим зон санітарної охорони водних об'єктів»
		01.02.01.1	<i>перший пояс зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (суворого режиму)</i>	
		01.02.01.2	<i>другий пояс зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (обмеження)</i>	
		01.02.01.3	<i>третій пояс зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (спостереження)</i>	
		01.02.02	Округи санітарної охорони курортів:	Закон України «Про курорти»

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.02.02.1	<i>перша зона округу санітарної охорони курорту (зона суворого режиму)</i>	
		01.02.02.2	<i>друга зона округу санітарної охорони курорту (зона обмежень)</i>	
		01.02.02.3	<i>третья зона округу санітарної охорони курорту (зона спостережень)</i>	
	01.03		Санітарно-закисні зони:	Земельний кодекс України, Закони України «Про використання атмосферного повітря», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про видобування та переробку уранових руд», «Про електроенергетику», постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.97 № 209 «Про затвердження Правил охорони електричних мереж», наказ МОЗ України від 19.06.96 №173 «Про затвердження державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів», наказ МОЗ України від 01.08.96 № 239 «Про затвердження державних санітарних правил та норм», Державні санітарні правила та норми «Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України»,

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
	01.03 (продовження)		Санітарно-записні зони: (продовження)	ДБН Б. 2.4-1-94 «Планування і забудова сільських поселень», ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень», ДБН Б. 2.4-3-95 «Генеральні плани сільськогосподарських підприємств», ДБН Б.2.4-4-97 «Планування і забудова малих сільськогосподарських підприємств та селянських (фермерських) господарств» та ін.
		01.03.01	санітарно-захисна зона навколо підприємства	
		01.03.02	санітарно-захисна зона навколо об'єкта	
	01.04		Зони особливого режиму використання земель	Земельний кодекс України, Закони України «Про використання земель оборони», «Про державний кордон України», «Про прикордонний режим»
		01.04.01	прикордонна смуга	
		01.04.02	зона особливого режиму використання земель навколо військової частини, інших військових формувань	
		01.04.03	зона особливого режиму використання земель навколо військових об'єктів	

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
	01.05		водоохоронні обмеження	Земельний кодекс України, Водний кодекс України, постанови Кабінету Міністрів України від 13.05.96 № 502 «Про затвердження Порядку користування землями водного фонду», від 14.04.97 № 347 «Про затвердження Порядку складання паспортів річок і Порядку установа берегових смуг водних шляхів та користування ними»
		01.05.01	водоохоронна зона	
		01.05.02	прибережні захисні смуги вздовж річок, навколо водойм та на островах	
		01.05.03	прибережні захисні смуги вздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах	
		01.05.04	берегова смуга водних шляхів	
		01.05.05	смуга відведення	
	01.06		інші обмеження	Земельний кодекс України
		01.06.01	зона особливого режиму забудови	Закон України «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про планування та забудову територій», постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 №318

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.06.01 (продовження)	зона особливого режиму забудови (продовження)	«Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць», ДБН 360–92** «Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень», наказ МОЗ України від 19.06.96 № 173 «Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів» та ін.
		01.06.02	обмеження для земель загального користування	Закон України «Про планування та забудову територій», наказ МОЗ України від 19.06.96 № 173 «Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів», Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України, затвержені наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлового комунального господарства України від 10.04.2006 №105, ДБН 360-92** «Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень» та ін.

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.06.03	зона радіоактивно-забрудненої території	Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»
		01.06.04	зона надзвичайної екологічної ситуації	Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»
		01.06.05	заборона на зміну цільового призначення земельної ділянки	
		01.06.06	умова забезпечувати режим загального водокористування	Водний кодекс України
		01.06.07	умова забезпечувати режим загального використання лісових ресурсів	Лісовий кодекс України
		01.06.08	умова забезпечення вільного доступу до пам'яток з метою їх екскурсійного відвідування	Закон України «Про охорону культурної спадщини»
		01.06.09	умова розпочати і завершити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків	
		01.06.10	заборона на провадження окремих видів діяльності	
		01.06.11	заборона на зміну ландшафту та зовнішнього виду нерухомого майна	

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.06.12	умова здійснити будівництво, ремонт або утримання дороги, ділянки дороги	
		01.06.13	умова додержання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт	
		01.66.14	умова надавати право полювання, вилову риби, збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установлений час і в установленому порядку	
		01.06.15	заборона на продаж або інше відчуження земельної ділянки певним особам протягом установленого строку	
		01.06.16	заборона на передачу земельної ділянки в оренду	
		01.06.17	заборона на передачу земельної ділянки у суборенду	
		01.06.18	право на переважну купівлю земельної ділянки у разі її продажу	
		01.06.19	умови прийняття спадщини тільки визначеним спадкоємцем	
		01.06.20	заборона відчуження земельної ділянки згідно з законом	

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		01.06.21	заборона на відчуження права суперфіції	
		01.06.22	заборона на відчуження права емфітевзису	
		01.06.23	інші обмеження	
02			ОБТЯЖЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ	
	02.01	02.01.01	застава (іпотека) земельної ділянки	Закон України «Про іпотеку», Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України
		02.02.01	зобов'язання виплачувати ренту	
	02.03		земельні сервітути	Земельний кодекс України
		02.03.01	право проходу та проїзду на велосипеді	
			право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху	
		02.03.02	право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій	
		02.03.03	право прокласти на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку	
		02.03.04	право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку	

Продовження додатка 2

1	2	3	4	5
		02.03.05	право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми	
		02.03.06	право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми	
		02.03.07	право прогону худоби по наявному шляху	
		02.03.08	право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд	
		02.03.09	інші земельні сервітути	
	02.04	02.04.01	право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіції)	Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України
	02.05	02.05.01	право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)	Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України
	02.06	02.06.01	право оренди земельної ділянки	Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про оренду землі»

В.о. начальника Управління моніторингу земельних відносин Н. О. Чаплигіна.

Додаток 3

Кейс: Історія створення Заказника «Торфовище Білогорща» (автор — Наталія Кузьма, Львівщина)

Кажуть, з кожного лимона можна зробити лимонад. Так сталося і у моєму випадку. Львівська сміттєва криза принесла ідею розміщення сміттєпресувальної лінії поруч з мікрорайоном, у якому я живу. Коли ми з мешканцями почали досліджувати територію, то довідались, що вже є наукові обґрунтування про те, що ця територія має стати Заказником. На цих болотних угіддях є рослини, занесені у Червону книгу, живуть деркач, кажани, горностаїї. Це стало початком адвокаційної кампанії. І перше правило, яким я керуюсь у таких проектах: «боріться за щось хороше, а не проти чогось поганого». Ми не виступали проти розміщення у цьому місці сміттєпресувальної лінії, ми відстоювали створення Заказника і пропонували розмістити сміттєпресувальну лінію у місці, де проведена каналізація і відсутня екологічно цінна територія. Розпочинались протести з запевнення, що «нічого змінити уже не вдасться», «люди завжди проти, покричать і втомляться», «мільйони переможуть». Втім, на сьогодні — лінія не запущена, рішення про її перенесення прийнято, а територія стала ландшафтним заказником місцевого значення. Єдиний Заказник на території міста.

Поділюсь, якими були мої кроки. Перше, це ґрунтовне вивчення питання — як у Законі описане створення заповідних зон, які інстанції маємо пройти, хто вже займався цим питанням, хто в Україні є лідером думок в напрямі екології, шукали союзників і аргументи — чим створення Заказника може бути корисне мешканцям Львова.

Коли ви починаєте говорити про якусь проблему, то просто зобов'язані дослідити її. При перших же переговорах — інша сторона конфлікту зрозуміє, з ким має справу, і від цього залежатиме, чи на вас зважатимуть, чи просто дозволять виговоритись. По-друге, у дослідженні питання і приховані додаткові аргументи на вашу користь — юридичні, екологічні.

Будьте проактивними — звертайтеся до всіх і не лякайтесь, якщо хтось відмовиться.

Я знайшла розробника обґрунтування і відправила всі матеріали у Міністерство природи на схвалення. Вони не мали підстав відмовити.

Наступний крок — будьте сучасними. Новизна — додаткове приваблення уваги до проблеми. Листування залишається методом звернення до міської влади, але нові інструменти е-демократії стають дедалі дієвішими. Перевірити комунальне підприємство чи зв'язки тепер можна через спеціальні платформи. А згуртувати людей для вирішення проблеми можна шляхом збору голосів під електронною петицією. У моєму випадку новизною було й те, що Львівська міська влада ввела нові правила, і тепер голоси збирались

тільки через Bank ID. Відтак, моя петиція «Про створення Заказника “Торфовище Білогорща”» була першою успішною у такому вигляді. Коли голоси вдалось зібрати — інформацію про це перепощували самі ж чиновники.

Шукайте впливових однодумців та людей зі спільними інтересами. Мікрорайон Білогорща, інтереси якого я разом з сусідами представляла, розташований на околиці Львова і не є масивним. Я розуміла: щоб наш голос був почутий, з нами в унісон мають говорити й авторитетні лідери думок. У ході збору голосів за петицію вдалось заручитись підтримкою екологів та екологічних організацій, науковців, що розробляли матеріали для створення Заказника, апологетів е-врядування, які вболівали за успішний збір голосів за петицію, вдалось знайти інтереси і тих, хто безпосередньо не живе у нашому мікрорайоні, але виграє від створення Заказника.

Навіть найкращу ідею можна заговорити, тому завдання активіста — постійно повертати розмову у конструктивне русло, нагадувати і дбати про дедлайни. Куй залізо, поки не згасло. Цей вислів актуальний і для роботи з інформацією. Петиція допомогла виставити часові рамки для прийняття рішення владою.

Вміння бути вдячним за підтримку і цінувати допомогу кожного — створює партнерські стосунки на майбутнє. Тому пам’ятайте про тих, хто допомагає, і говоріть їм про цінність цього.

Зміни починайте з себе. Починайте робити, а потрібні люди долучаться у процесі.

Для того щоб когось повчати чи вимагати чогось, необхідно показати приклад самому. У такому разі опоненти не матимуть, чим вам дорікнути. Коли я порушувала питання сміттепресуальної лінії чи створення Заказника, мені дуже допомагало те, що я вже кілька років поспіль організую толоки у місцевому лісопарку та звертаюсь до райдержадміністрації з проханнями поставити баки для сортування сміття у мікрорайоні. Також я сама сортую сміття удома. Тож звинуватити мене у тому, що лише когось критикую, а сама для вирішення проблеми зі сміттям у місті нічого не роблю, було неможливо.

Головний skill активіста — вміння комунікувати.

Будьте компетентними, зубріть закони, опирайтесь на економічні показники — це ваша сила на переговорах. Коли ви володієте інформацією, вами неможливо маніпулювати, і ви здатні продукувати рішення.

Ідіть на переговори уже з готовими пропозиціями або варіантами рішень. Часто інші люди хочуть допомогти та не готові вникати в питання. Полегшіть завдання конкретним проханням.

Співпрацюйте з міжнародними організаціями та експертами. Це пул підтримки та важелі. Таку підтримку несила ігнорувати.

Говоріть з людьми мовою їхніх інтересів. Багато людей взагалі не розуміли, що таке Заказник, тому я розповідала: «Торфовище — легені міста, бо

вбирають шкідливі речовини. Ревіталізоване торфовище не буде горіти, а стане запасом прісної води. Створення Заказника — це імідж Львова».

Постійно комунікуйте з різними групами, особливо з противниками вашої ідеї. Так ви знімаєте упередження та страхи, інформуєте, запалюєте своєю вірою, формуєте суспільну думку.

Зацікавте журналіста, а він зацікавить тисячі інших. Будь-яка тема активістів стосується життя людей, а тому апріорі цікава. Пропонуйте журналістам теми і ексклюзивну інформацію.

«Всі говорять про політичну волю, а потрібно вибудовувати коаліції», — влучно сказав Френсіс Фукуяма. Це не дар зверху, а результат дій.

Нестандартні рішення, типу створення ботів чи запуск флеш-мобу на аватарках у ФБ #спалюваннюбан від організації «Україна без сміття», приваблює увагу і є козирем у роботі з чиновниками старого зразка.

Адвокаційні кампанії — це, зазвичай, гра у довгу. Не опускайте руки, коли не отримуєте результат одразу. Також активізм робить вразливим до критики — формуйте команду, що «підставить плече». Захищайте себе публічністю. Коли до вашого проекту прикута увага сотень людей — це сила, на яку зважають.

Вірте у те, що робите щось класне. Новаторів не підтримують зразу, проте потім ними захоплюються.

Щоб не вигоріти, не забувайте фіксувати і святкувати свої перемоги! Це — паливо рухатись далі.

Чимало зусиль радянської пропаганди пішло на те, аби навчити людей слухатись, а не думати; підкорятись, а не вирішувати; пристосовуватись навіть до негативних обставин і не змінювати нічого, навіть якщо є можливість. «Синдром набутої безпорадності» описав американський психолог Мартін Селігман. Сьогодні, коли ви щось потребуєте і хтось вам скаже, хай навіть внутрішній голос, «Це неможливо!», паруйте: «Хто сказав?» — і накидуйте варіанти рішень. Коли є потреба — то все на часі і реально.

Кілька років тому два психологи Лангер і Родін вирішили провести експеримент у будинку престарілих. Жителям четвертого поверху дали більше свободи у виборі способу життя, а за жителів другого і далі рішення приймав персонал. За три тижні вже був разючий результат. У людей з четвертого поверху покращився настрій, стан здоров'я і активність спілкування, інші ж більше хворіли і втрачали пам'ять. Людям важлива свобода, право приймати рішення і відчувати свою компетентність.

Наталія Кузьма

Навчальне видання

**Природно-заповідний фонд:
ЗЕЛЕНА СКАРБНИЦЯ ГРОМАДИ**

Олексій Василюк

Софія Шутяк

За загальною редакцією *Олени Кравченко*

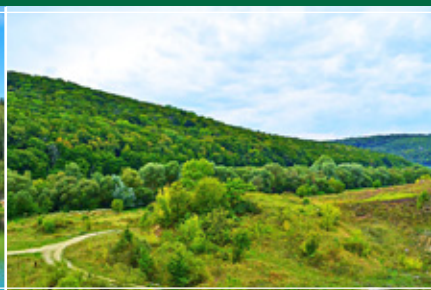
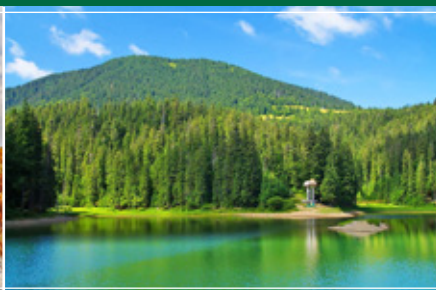
Літературна редакція — *Таїсія Тацій*

Комп'ютерна верстка *Маріанни Кук*

Підписано до друку 03.12.2019. Формат 66*98/16.
Гарнітура Minion Pro. Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 3,57. Наклад 500 прим. Зам. № 2630

Друк «Компанія “Манускрипт”»
вул. Руська, 16/3, м. Львів, 79008
тел./факс: (032) 235-52-20.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 3628 від 19.11.2009 р.

ISBN 978-966-2400-77-9

9 789662 400779